

16. ASIR RUS-NOGAY İLİŞKİLERİ MATERYALLERİNE KISA BİR BAKIŞ*

E. İ. ÇERNİŞEV (E. И. Чернышев)

Özet

Rus tarihçilerinin Karanlık Devir *эпоха смутного времени* diye adlandırdıkları Türk-Moğol hakimiyet dönemi, 14. asrın sonlarına doğru Batı Rusya'da etkinliğini yitirse de, Doğu Rusya'da önce Batu önderliğinde kurulan Altın Orda, akabinde de yine bir Altın Orda Han'ı olan Uluğ Muhammed Han'ın kurduğu Kazan Hanlığı vasıtasıyla 15. asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Moskova Knezliği 1480 tarihinde Moğol-Türk hakimiyetinden kurtulsa da, özellikle yönetim kadrolarında Moğol-Türk etkisi Moskova Knezliği'nin devamı Rusya Devleti'nde uzun bir müddet sürmüştür.

Cuci'nin yedinci oğlu Boal'ın Tatar adındaki oğlundan olan Nogay Han, Altın Orda Han'ı Berke zamanında Hülagu ile yapılan savaşlarda gösterdiği başarı ile devlet idaresinde önemli bir konuma gelmiştir. Nogay Han, Berke Han'ın ölümünden sonra bütün üstün özelliklerine rağmen, Berke'nin soyundan gelmediği için Han olamasa da, Altın Orda tahtında önemli güce erişmiştir. Rus Knezlerinin değiştirilmesinde dahi Nogay Han'ın nüfuzu önem teşkil etmiştir. Altın Orda'da Nogay Han'ın etkisi taht mücadelelerine neden olmuş, Nogay Han'dan sonra bu mücadeleler varisleri tarafından devam ettirilmiştir. Nogay Han'a tabii olanlar Altın Orda zamanında Yayık (Ural) nehri ve civarında oldukları için bu bölgeye Nogay Ordası deniliyordu. Zamanla

* Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi Eski Eserler Bölümünde 1799 T Numaralı "Обзор материалов русско-ногайских отношений в XVI веке-Обзор материалов Русско-Ногаяских Отношений в XVI веке" adlı yazma eser. Makalenin Çernişev tarafından ne zaman kaleme alındığı bilinmese de, yazı karakteri ve yazı içerisinde geçen tarih belirtme sözcükleri ele alındığında 1920-1930 arasında yazıldığı aşıkardır. Makaledeki dipnotların tamamı Hasan Demiroğlu tarafından eklenmiştir.

burada yaşayan Türk-Moğol halka 'Nogaylar' ya da 'Nogay Tatarları' denilmiştir.

Nogayların Rus tarihi açısından önemi Altın Orda'nın hakimiyetini kırmada kendisini göstermiş, Kazan Hanlığı'nın işgalinde ise daha faal bir rol üstlenmişlerdir. Nogay Mirzalarının IV. İvan ile ilişkileri dönem itibarıyla büyük öneme sahiptir. Bu nedenle 16. asır Rus-Nogay ilişkilerinin Türk araştırmacılar tarafından tam olarak ele alınması, açıklığa çıkarılmayan ya da çıkarılmayan bazı bilinmezleri de beraberinde getirecektir.

Anahtar Kelimeler: Nogaylar, Ruslar, Nogay Tatarları, İdil-Ural Bölgesi.

Rus ilmi kaynakları, Rus-Nogay ilişkilerini incelemesine rağmen, meselenin tamamına muvaffak olamamıştır. Ancak şunu da belirtmeden geçemeyiz ki; Şerbatov¹ ve Karamzin² eserlerinde 'Rus-Nogay ilişkileri nasıldı?' meselesini açık bir şekilde ortaya koymuştur. 19. asrın ikinci yarısında, Rus sınırlarında yaşayan halkların milli tarihi ve sosyal hayatları araştırılmaya

¹ Mihail Mihayloviç Şerbatov, (1733-1790): 1733 yılında çok zengin bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi. II. Katerina'nın özel izni sonucu, I. Petro'nun şahsi arşivi kendisine açıldı. Aldığı iznin sonucunda çalışmalarını daha da geliştiren Şerbatov, Rus tarihini derinlemesine inceleme fırsatı buldu. 1771 yılında I. Petro zamanını anlatan *Летопись о многих мятежах-Letopis o Mnogih Myatejah-Bazı İsyanların Vakayinamesi* ve 1772'de kaleme almış olduğu *Царственный летописец-Tsarstvenny Letopisets-Çarlık Vakayinamesi* en önemli eserlerinden bir kaçıdır. Ayrıca yine II. Katerina'dan 1770 yılında aldığı izinle Moskova arşivlerinde yabancı devletlerle yapılan anlaşmaları, yabancılara verilen madalyaları ve bunların dökümünü yerinde görme imkânını elde etti. *Rus Düşüncesinde İstatistik* eserini 1776-1777 yıllarında kaleme alan Şerbatov, 1790'da vefat etti.

² Nikolay Mihayloviç Karamzin, (1 Aralık 1766 Simbirsk-22 Mayıs 1826 Peterburg): Tanınmış Rus tarihçi, edebiyatçı ve gazetecilerinden biri olan Karamzin, Simbirsk toprak ağalarından birisi olan babasının köy evinde dünyaya geldi. İlk eğitimini bulunduğu bölgede alan Karamzin, 14 yaşında Moskova'ya gelerek burada meşhur Rus Profesörü Şaden'in yanında eğitimine devam etti. Şaden'in yanında Almanca ve Fransızca öğrenen Karamzin, 1783 yılında askerlik görevini yapmak için askere alındı. 1784'te askerlik görevinden ayrıldıktan sonra tekrar Simbirsk'e geldi. Mayıs 1789 ve Eylül 1790 yılları arasında Almanya, İsveç, Fransa ve İngiltere'yi dolaştı. Kuzey Batı Avrupa gezisinin akabinde Moskova'ya geldiğinde *Moskova Dergisi*'ni (*Moskovskiy Jurnal*) çıkararak, gezilerini 'Rus Seyyahın Mektupları' başlıklı yazıda diziler halinde yayınladı. 1802-1803 yıllarına kadar Moskova'da bu şekilde gazete ve dergilerde yazıları diziler halinde yayınlandı. Yaşamının son on yılını Çar ve ailesinin yanında geçirdi. I. Aleksandır zamanında, II. Katerina dönemine ait arşiv belgelerini araştırmasına izin verilen Karamzin, bu dönemle alakalı halen dahi kolay kolay kimsenin kaleme alamayacağı kaynak eserleri Tarih ilmine kazandırmıştır.

16. ASIRDA RUS-NOGAY İLİŞKİLERİ MATERYALLERİNE KISA BİR BAKIŞ

başlandığında, zamanla Tatar Nogaylarının tarihi ve Rus-Nogay ilişkileri de incelenmeye başlanan konular arasında yerini almıştır.

Solovyev,³ Peretyatkovici⁴ ve Firsov⁵ çalışmalarında Nogaylara daha fazla yer vermiş, Şerbatov ve Karamzin'e göre bu konuyu daha geniş ve derin bir şekilde incelemişlerdir. Zikredilen çalışmalarının genel mahiyeti ve planı, Rus-Nogay sosyo-ekonomik ve siyasi ilişkilerinin tamamının irdelenmesini sağlamaya ve bu soruları aydınlığa çıkarmaya izin vermemiştir. Dönem itibariyle bu bölgelerdeki sosyal oluşumlar günümüzde geçerliliğini kaybetmiş olabilir. Bütün bunlara rağmen, 19. asrın 60-80. yılları, Nogay Tatarları tarihinin incelemesinde sağlam bir zemin, çalışmaların geleceğe aktarılması için iyi bir çıkış noktası oluşturmuştur. Devrim sonrasında oluşturulan yapıda, hem

³ Sergey Mihayloviç Solovyev (5 Mayıs 1820 Moskova-4 Ekim 1879 Moskova): Tarihçi ve aynı zamanda Rus tarihinin okullarda öğretimini yazan önemli Rus fikir adamlarından birisidir. İlkokulda derslerinde başarılı olamadığından dolayı babası tarafından okuldan alındı ve özel olarak ilk öğrenimini tamamladı. Akabinde babası onu 1 numaralı Moskova Lisesi'ne gönderdi. Üçüncü sınıfa kadar hiçbir başarı gösterememesine rağmen son sınıftaki çalışmalarından ötürü okulu gümüş madalya ile bitirdi. (1838). Aynı yıl Moskova Devlet Üniversitesi Dil Tarih Fakültesine kabul edildi. Bu bölümde dönemin önemli Rus profesörleri T. N. Granovskiy, M. T. Kaçenovskiy, M. P. Pogodin, S. P. Şevirev tarafından yetiştirilen Solovyev, okulu bitirdikten sonra tarih filozofu ünvanını aldı. 1842-1844 yılları arasında Avrupa'nın değişik ülkelerini dolaşma ve bu ülkelerin başkentlerindeki önemli Üniversitelerde çalışma fırsatı bulan Solovyev, (Berlin, Paris ve Heiderberg'de) çalışmalarını bitirip 1845 tarihinde Moskova'ya döner dönmez Yüksek Lisans'ını tamamladı. 1851'den en önemli eseri *Eski Zamanlardan Günümüze Rusya Tarihi* adlı çalışmasının ilk cildi yayınlandı. Bu eser, her yıl birer cildi yayınlanmak üzere Solovyev'in ölümüne kadar 29 cilt olarak nesredildi. 1864 yılından itibaren Dil-Tarih ve Siyasi-Tarih bölümlerinin sözcülüğüne seçildi. 1872'de ise Peterburg İlimler Akademisi tarafından 'Ordinaryus' payesi verildi. Solovyev ölümüne kadar bulunduğu üniversitede çalışmalarına devam etti.

⁴ Georgiy İvanoviç Peretyatkovici (1840 Odessa-1908 Moskova): Meşhur Rus tarihçisi. 1840 tarihinde Odessa'da doğdu. Rişevskiy Lisesi'ni bitirdikten sonra Moskova Devlet Üniversitesi'ne kabul edildi. Üniversitenin Tarih Bölümü'nde Solovyev'in talebesi olarak okulu bitirdi. Solovyev'in yanında çalışmalarına devam etti. Çalışmalarını hocası gibi Güney ve Orta İdil Halkları üzerine yoğunlaştırdı. Ayrıca bu halkların Hristiyanlar ile ilişkileri üzerine de yazılar kaleme almıştır. 1908 yılında Moskova'da öldü.

⁵ Nikolay Nikolayeviç Firsov (1864 Kazan-1934 Moskova), 1864 yılında Kazan'da doğdu. 1888'de Kazan Devlet Üniversitesini bitirdi. 1891'de Kazan Devlet Üniversitesi'nde Rus Tarihi hocası oldu. Bitirme tezi "İmparatoriçe Elizabeta Petrovna", Yüksek Lisans tezi "18 Asrın İlk Yarısında Rus Ticareti", doktora tezi ise "II. Katerina Zamanında Hükümet ve Toplum'dur. IV. İvan, I. Petro ve II. Katerina hakkında önemli çalışmalara imza attı. Firsov'un, İdil Halkları ve Rusya arasındaki ilişkiler üzerine çalışmaları da vardır. Ayrıca Rusya'daki sosyo-ekonomik hayat hakkında da yazılar kaleme aldı. Firsov 1934 yılında Moskova'da vefat etti.

maddi hem de kültürel bakımdan ülkede yaşayan milli halkların çeşitliliği göz önünde bulundurularak, ilmi problemlerin beraber ortak düzeyde tanzim edilmesi tam olarak yapılamamıştır.

Tarihi olaylara materyalist anlamda hakim olan felsefe, çağımızın iktisadi ve milli eğilimleri, ilmi çalışmalarda sadece yeni meseleleri değil, günümüze kadar çözülmemiş sorunları da ortaya koymaktadır. Bu meselelerin arasında aydınlığa kavuşturmak istediğimiz sorun Nogay Tatarları meselesidir. Günümüz literatüründe İdil-Ural bölgesi tarihi ile alakalı sorunlara kesin olarak olmasa dahi, yeniden tetkik ederek bazı açılımlar getirebiliriz. N. N. Firsov, Hudyakov⁶, Geraklitov⁷ ve Ubeydullin⁸'in eserlerinde, Rus-Nogay ilişkileri ile alakalı kayda değer yeterince malumat bulabiliriz. Bu sorunu farklı milli gruplar değişik şartlarda incelese de, merkezi arşivlerde bulunan malzemelerin incelenmesiyle,

⁶ Mihail Georgeviç Hudyakov (1894 Kazan-1936), 3 Eylül 1894'te Kazan'a bağlı Malmuş Vyatski bölgesinde doğdu. Lise'yi bitirdikten sonra 1913'te Kazan Devlet Üniversitesi Dil Tarih Fakültesi'ne kabul edildi. İhtilal sonrası 1918 yılında Şarkiyat Pedagoji Fakültesi'nde çalışmaya başladı. Çalışmalarını İdil-Ural bölgesi üzerine yoğunlaştıran Hudyakov, *Büyük Şehir Öremleri* (1921), *İdil Bölgesinde 1000 yıllık Müslüman Kültürü* (1922), *Kazan Tatarlarının Eski Mimarisi* (1924), *Kazan Hanlığı Tarihi* gibi eserleri Tarih ilmine kazandırmıştır. 1926-1929 yılları arasında çalışmalarını Peterburg'da devam ettiren Hudyakov, 1936 yılında tarih doktoru ünvanına terfi edildi. Ancak bu terfinin akabinde 9 Eylül 1936 tarihinde "Troçkist ve halk düşmanı" yaftası ile tutuklanan Hudyakov, 19 Aralık 1936 tarihinde kurşuna dizilerek öldürüldü. 1957 yılında suçsuzluğu kabul edildi. 1980 sonrası ise çoğu kitabı yeniden yayınlanmaya başlandı.

⁷ Aleksandr Aleksandroviç Geraklitov (1867-1933), Saratov Devlet Üniversitesi Tarih Bölümünde çalışmalarda bulunmuştur. Burada tarih öğreniminde sistematik değişimlerde bulunarak Üniversite'nin özellikle tarih öğretiminde modern bir hale gelmesine çalışmıştır.

⁸ Aziz Ubeydullin (1887-1937), eserde yazar Gubaydullin olarak geçse de biz onu asıl yazılımlı Ubeydullin olarak verdik. Tatar Halkının Çehov'u olarak anılan yazar 20. asrın en önemli Tatar aydınlarından birisidir. 1917 İhtilali sonrası Tatar aydınları arasında öne çıkanlardandır. 1895-1904 yılları arasında Halidiye Medresesi'nde eğitim gören Ubeydullin, 1905 ihtilali zamanında Kazan Lisesi'ne kabul edildi, 1914 yılında evlenen yazar, aynı yıl yeni usûlde eğitim veren Muhammediye Medresesi'nde hocalığa başladı. Aynı zamanda üniversiteye de devam eden Ubeydullin, 1916 yılında birincilikle okuldan mezun oldu. 1919'da Rusya Tarihi bölümüne asistan olarak başlayan Ubeydullin, 1925 yılına kadar bu bölümde Rusların ve Rusya'da yaşayan halkların tarihi hakkında çalışmalarda bulundu. 1927'den sonra değişik Üniversitelerin tarih bölümlerinde dersler verdi. Sovyet hükümeti Ubeydullin'i ders vermesi için Taşkent, Semerkand, Bakü üniversitelerine görevlendirse de, bu görevlendirmeleri bir nevi sürgün olarak da kabul edebiliriz. 1931-1933 yılları arasında değişik konularda fikirlerini kaleme aldı. Ancak bu yazılar el yazması olarak kaldı. Bu el yazmaları Azerbaycan İlimler Akademisi Arşivi'nde saklanmaktadır. 17 Mart 1937 tarihinde Bakü'de "halk düşmanı" yaftası ile tutuklanan Ubeydullin 13 Ekim 1937 tarihinde Bakü NKVD (KGB) işkencehanesinde kurşuna dizildi. 5 Avrupa Lisani (Fransızca, İngilizce, Almanca, Latince ve Grekçe) ve 4 Doğu lisani (Türkçe, Rusça, Arapça ve Farsça) bilen bu eşsiz tarihinin Rus ve Tatar tarihine elverdiği ölçüde katkı sağladığı muhakkaktır. Ancak meziyetlerini daha özgür bir ortamda, sınırsızca ortaya dökemediği de dile getirilmesi gereken bir husustur.

sorunu yeni açılımlar getirerek değişik bir şekilde ortaya koyabiliriz. Tabii ki, bu dahi başarı sayılmalıdır. Ancak bizim amacımız konunun en iyi şekilde nasıl araştırılarak ortaya konulması olmalıdır. Bunun için gün yüzüne çıkmamış bilgileri yeni teknikler kullanarak okuyuculara en açık şekilde sunmanın yolları aranmalıdır. Günümüzde bu konu ile alakalı çalışma zorluklarını şöyle sıralayabiliriz: Öncelikle elimizde kullanabileceğimiz çalışılmamış arşiv malzemeleri yok denecek kadar az seviyededir. Bu nedenle gizli raflara kaldırılan bazı arşiv belgelerinin araştırılmasına izin verilmelidir. Bu şekilde büyük bir boşluğun doldurulmasına imkan sağlanabilir. Tarihi materyallerin bir araya getirilmesine; sadece bilim felsefesi ve metodoloji değil, gerçeği yalın bir şekilde aksettirdiği için acımasız olsa da tarihi belgeler de önemli ölçüde katkı sağlamaktadır.

Rus-Nogay ilişkilerine ait kaynaklar 130 sene önce neşredilmeye başlandı. 1791-1801 yılları arasında çıkmaya başlayan "Eski Slav El Yazmaları Kaynağı"nın 7-11. bölümlerinde, Korkunç İvan (1534-1578) zamanında Rus-Nogay ilişkileri hakkında malzemeler bazı bölümler halinde bastırılmıştır. Moskova'daki Devlet Arşivi'nin 1. bölümünde (Dışişleri Bakanlığının eski arşivi) asıl halinde saklanan belgeler halen konunun ana kaynağıdır. Yayımlanan eser, değerini günümüze kadar korumuştur. Eserde Moskova ve Nogay hükümetlerinin birbirlerine gönderdikleri bütün mektuplar; Moskova elçi ve ulaklarının bazı raporları vardır. Ancak eserde elçilere verilen talimatlar, Nogay elçilerin Moskova'da buldukları sırada yapılan bazı tören ve görüşmelerin tasvirleri eksiktir. Ayrıca, bu basımda Nogay tarihinde önemli bir yer teşkil eden, 16. asrın ilk yıllarındaki Rus-Nogay ilişkileri, Nogayların bağımsızlığını kazanmaları, Rusya'nın Güney ve Güney-Doğu bozkırlarda üstünlüğü ele geçirmelerini anlatan olaylarla alakalı malzemeler yoktur. Korkunç İvan zamanındaki malzemeleri kullanan tarihçilerden Solovyev ve Peretyatkovici'i gösterebiliriz. Solovyev çoğunlukla arşivde çalışmış, Peretyatkovici ise daha çok kendinden önce kaleme alınan eserlerden faydalanmıştır.

Rus-Nogay münasebetleri ile alakalı daha az önem arz eden belgeler ise *Devlet Fermanları ve Antlaşmaları Külliyesi*'nin 1. cildi (1819), *Tarihi Kararnameler ve Arkeografik Seyahat Kararnameleri*'nde (1836) bulunmaktadır. Fakat bu külliyalarda Rus-Nogay ilişkilerinin farklı dönemlerini anlatan kısıtlı sayıda malzemelere rastlanılmaktadır. Yabancı seyyahların ve 16-17. asır Avrupa elçilik temsilcilerinin kaleme aldıkları

yazılarda da Nogay Tatarları hakkında önemli bilgiler vardır. Araştırmacılar tarafından bilinirliği sır olmayan elçilik yazışmalarındaki bilgiler sıklıkla kullanılmaktadır. Bu araştırmacılardan en önemlileri, Gerberşteyn, Fletçer, Oleariya, Reytenfelts'dir. Önceki tarihi malzemelerin incelenmesi ve ayrı ayrı bir araya getirilmesi bölge bilgisinin gelişimiyle alakalıdır. Nogay-Rus ilişkileri hakkındaki elyazmaları ve İdil bölgesinde bulunan malzemelerin bir araya getirilmesi ile ilmi açıdan daha iyi eserler ortaya konabilir. Böylece arşivimizde bulunan 16. asrın ilk yarısına ait tüm belgelerin ışığında bu sorunu daha tutarlı bir şekilde tespit edebiliriz. Daha önce toplanan malzemeler ve tamamlanarak yayınlanan 16. Asırda Rus-Nogay ilişkileri ile alakalı bütün çalışmaları bir arada toplamaya çalıştık.

Rus-Nogay ilişkilerine açıklık getirilmeden, Nogay Tatarlarının 16. asırdaki iktisadî hayatını Moskova Knezliği ve diğer devletler ile olan ilişkilerini deliller eşliğinde ortaya koymamız gerekmektedir. Nogaylarda, göçebe hayattan tarım toplumuna geçtikleri merhalelerde birbirinden ayrılan taban tabana zıt iki ekonomi mevcuttu. Modern ilmin verileri nezninde Nogayların iktisadî yönünün ele alınması, incelediğimiz asırdaki Nogay Tatarlarının yaşayış tarzı hakkında daha doğru tespitlerde bulunmamızı sağlamıştır. Böylece Nogayların, göçebe topraklarını, ticaret faaliyetlerini detaylı bir şekilde ele alıp, bunun temelinde de yaşayış tarzlarını daha net ortaya koyarak, hem geçmiş, hem de son nesil araştırmacıların dile getirdiği ve getirmekte olduğu yargıları düzeltme imkânı bulabiliriz.

Yararlandığımız malzemeler Nogay Tatarlarının soy, gelenek, sosyal yapısı ve hayatı açısından zengindir. Soy yapısı ilmi kaynaklarda belirtilmiş ve bütün bilim adamları tarafından kabul edilmiştir. Fakat bu bir tarihçi için yeterli değildir. Tarihçi, sosyal birlikleri, grupları ve onların ilişkilerini incelemektedir. Nogaylar, sosyal birliklere benzemekle beraber devlet yapısına sahip olan toplumların özelliğini de göstermektedir. Tarihçi bu gibi meseleleri ne kadar derinlemesine inceler ise, siyasî ve sosyal ilişkilere daha detaylı bir şekilde vakıf olabilir. Rus ilimler akademisinin önemli araştırmacılarından birisi olan Peretyatkovîç'e göre Nogay Tatarları üç önemli sosyal gruba ayrılmaktadır. Bu guruplardan ilki Kuzey Kafkasya'da Kuban nehri kıyılarında, diğeri Orta

Asya'da, üçüncü ve en önemli grup ise İdil-Ural arasında⁹ ve kısmen Hazar Denizi arkasındaki bölgelerde yaşıyorlardı. Bu şekildeki gurup ayrımını zamanımız Nogay araştırmacılarından Geraklitov'da kabul etmektedir. Ancak Dışişleri Bakanlığı arşivindeki belgelere göre, Nogay Tatarları arasında daha küçük devlet şeklindeki birlikleri de görebilmekteyiz¹⁰. Çok ilginçtir ki; belgelerde sık sık ismi geçen Şiydyakov Ordusu'nda bazen Şidyak'ın askeri stratejisine karşı gelen ve belli bir güç oluşturabilecek düzenli, küçük birliklere dahi rastlanmaktadır. Ayrıca Moskova Knezliği dikkatli bir şekilde Nogay Tatarlarının kendi aralarındaki münasebetlerini izlemekte ve onların arasındaki çatışmaları kendi çıkarı için kullanabilmekteydi.

Nogay Tatarlarının etki alanı, soysal birlikleri hakkındaki bilgiler ve 16. asırdaki Rus-Nogay ilişkileri ile ilgili Nogayların sosyal yapısı net bir şekilde ortaya konulmamışken, Moskova'nın denge siyasetini nasıl izlediğinden yola çıkarak bazı tespitler yapabiliriz. Bu konuda araştırmacılar mantıklı bir izah yolu seçerek Nogayları, bilinen 'göçebe', 'yarı göçebe', ya da Kırım ve Astrahan Hanlıkları ile kıyaslayarak sonuca varmayı tercih etmektedir. Tabii ki, bazı izahlarda benzerlikler vardır, ancak daha açıklayıcı kaleme alınmış arşiv malzemeleri varken, her zaman bu benzerlikleri kullanmak pek doğru değildir¹¹.

Belirttiğimiz malzemeler bir kaç ay önce elçilik arşivleri tarafından açılan *Anallar ve Eski Slav El Yazmaları Kaynağı*'nda basılan Rus-Nogay fermanlarında yeterince açık şekilde ortaya konmaktadır. Bu belgeler ışığında biz şunu anlamaktayız ki; Moskova Hükümeti, bir 'ödül' verileceği zaman bu 'ödülün' hangi Mirza'ya¹² ya da Han Şiydyak'ın 'oğluna' veyahut diğer hanlara verilmesi gerektiği hakkında en ince ayrıntısına kadar düşünmekteydi. Burada mevzu bahis konu, verilecek ödüle göre o ülkenin¹³ Moskova'nın siyasi hayatında nasıl bir yer aldığıdır. Açıklanan belgeler sayesinde de Nogay

⁹ Peretyakoviç burada yaşayan Nogayları "Şiydyakov ordusu" olarak tanımlamaktadır.

¹⁰ Peretyakoviç'in bahsettiği Şiydyak Nogayları dile getirilen halklara verilecek en iyi örnektir.

¹¹ Burada Çernişev, Nogayları diğer göçebe ve yarı göçebe halklarla karşılaştırarak, onlarla aynı sosyal yapıya sahip olduklarını öne süren araştırmacılara arşiv malzemelerini iyi bir şekilde incelemeleri gerektiğini salık vermektedir.

¹² Tatar devlet ileri geleni, yüksek mevkiye bulunan devlet adamı.

¹³ Bazı araştırmacılar bu sayılan toplulukları ülke olarak ele almasa da, Moskova Knezliği dönem itibarıyla bu toplulukları devlet statüsünde görmektedir.

Tatarlarının sosyal yapısı hakkında bazı bilgilere ulaşabiliriz. Belki, bu belgelerde kesin terminolojiye rastlayamayız. Ancak sosyal grupların sosyosiyasi önemlerini çok net bir şekilde ortaya koyabiliriz.

Nogay Tatarlarının Moskova ile diplomatik ve ticarî ilişkileri hakkında bilgi veren belgeler incelendiğinde, Nogayların gelenekleri ve sosyal hayatları hakkında da bazı saptamalara ulaşabiliriz. Bu konu Nogayları inceleyen bir sosyal bilimci tarafından çok uzak görünebilir, ancak 16. asrı inceliyorsak bu konuyu atlayamayız. Moskova ve Nogay Saraylarının, elçileri karşılama, onlara davranma ve bir yerlere götürme kuralları hakkında yeterince bilgiye sahip isek, Nogaylarla alakalı hiç incelenmemiş belgelere ulaşabiliriz. Araştırmacıların belirttiği gibi, elçiliklere (Moskova ve Nogaylar) haramiler tarafından yapılan saldırılar ve hırsızlık olaylarına rastlanmaktaydı. Fakat burada önemli bir hususu göz önünde bulundurmamız gerekmektedir ki; bazen elçiler Han sarayında dahi soyulmaktaydı.

Moskova ve Nogay Hükümetlerinin ilişkilerinde 16. asırda büyük değişiklikler yaşanmıştır. Elçilerin yaşadıkları olaylar, özellikle Moskova elçileri, ilişkilerin incelenmesinde çok büyük önem taşımaktadır. Ayrıca Nogay elçilerinin Moskova'daki davranışları da bazı çıkarımlar yapmamızı sağlayabilir. 1540'ların sonunda dahi, Çar'ın oğlu Derbiş tutsak olarak Moskova'dan Nogay ordusuna gönderildiği zaman, Nogaylar bunu kendileri için önemli bir iltimas olarak görmekteydi. Diğer yönden amaçlarına ulaşmak için Nogay elçilerin kullandıkları yöntemler de çok ilginçtir. Kısacası, 16. asırda Nogay Tatarlarının siyasi ilişkilerini ortaya çıkardığımızda, o döneme ait sosyal hayatın da incelemesi için zengin malzemelere sahip olabiliriz.

Ulaştığımız belgelerde Nogay Tatarlarının iç siyasi tarihini, özellikle farklı sosyal birliklerin, birbirleri ve kendi içlerindeki siyasi mücadelelerini net bir şekilde görebilmekteyiz. Bunun sebeplerini daha önce belirtmiştik yine de şunu söyleyebiliriz ki; Nogayların iç siyasi mücadeleleri sosyal bilimlerde çok geniş bir şekilde yer almıştır. Peretyatkovîç, 16. asırda İdil bölgesi hakkındaki çalışmalarında, bu konuyla alakalı olarak Nogaylara önemli bir yer ayırmaktadır.

Merkezî bir devlette sosyal birliklerin içindeki "kavgalar", feodal devlete göre daha belirgindir. Fakat devlet birliğinin sosyal yapısından kaynaklanan

16. ASIRDA RUS-NOGAY İLİŞKİLERİ MATERYALLERİNE KISA BİR BAKIŞ

sebeplerin yanı sıra, sosyo-ekonomik ve siyasi ilişkilerden kaynaklanan sebepler de vardır. Buna rağmen mücadelenin sosyo-ekonomik ve siyasi nedenlerine tarih ilmi fazla yer vermemektedir. Ancak kaynaklarımızda bu konu ile alakalı yeterince bilgi vardır. İdil Nehri'nin sağ kıyısındaki etki için, Nogay Tatarlarından farklı soysal birliklerin mücadelesini, Nogay Mirzaları Yusuf ve İsmail'in Ural ve Hazar bölgesi uğruna yaptıkları mücadeleleri sosyal yönden de incelemeliyiz. Bu mesele Nogay Tatarlarının 16. asır tarihinde çok önemlidir. Çağdaş tarih ilmi, varolan bilgileri kullanarak da bu meseleyi incelemelidir.

16. yüzyıl boyunca sosyo-ekonomik ve siyasi ilişkileri inceleyerek, Nogay Tatarlarının dış ilişkiler tarihini ve Rus-Nogay ilişkilerini çok net bir şekilde göz önüne koyabiliriz. Nogayların, diğer devletlerin siyasi gelişimi ve ilişkileri ile kıyaslayınca, ne kadar kısa sürede siyasi yönden düşüş gösterdiğini arşiv malzemelerini inceleyerek rahatlıkla dile getirebiliriz. 16. asrın en başından 1580'li yıllara kadar Kırım, Astrahan, Buhara, İran, Kazan ve Moskova ile sürekli değişen siyasi ilişkiler, kaynaklarda çok güzel bir şekilde ortaya konmaktadır¹⁴. Sosyal bilimler bu ilişkileri netleştirmek için çok çaba sarf etmiş, özellikle Peretyatkoviç ve Solovyev çalışmalarında bu konu hakkında orjinal arşiv malzemeleri kullanmışlardır. Ancak bu çalışmalara yeni olgular ve bilgiler eklenebilir. Bu nedenle Nogaylar konusunda farklı görüşler ortaya koymak, değişik yaklaşımlarda bulunmak isteyen araştırmacılar için bu kaynakları incelemek sadece yararlı değil, aynı zamanda gereklidir.

Nogay Tatarlarının, Orta ve Güney İdil bölgesini hakimiyet altına alması hakkındaki bilgiler, Peretyatkoviç'in çalışmalarında pek fazla yer kaplamamaktadır. Peretyatkoviç'in çalışmalarında bu konu hakkında temel malumat verilmesi ve çalıştığı sahanın Nogayların uzun bir dönemini kapsaması dolayısıyla bu ana kaynaklara Nogay Tatarları hakkındaki zengin bilgileri sığdırmak imkansızdır.

¹⁴ Yazar Nogayların siyasi ilişkilerde tam bir dirayet gösteremediklerini burada belgeler ışığında ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu dönem Rusya'nın İdil-Ural Bölgesi'ne hakim olmak için Kazan Hanlığı ile hakimiyet mücadelesine girdiği yıllar olduğundan, Nogay Tatarları açısından da diğer devletler ile ilişkiler bakımından da önem arz eder. Hakimiyetin Kazan Hanlığı ile Moskova Knezliği arasında devamlı el değiştirmesi neticesinde, Nogaylar devamlı saf değiştirmek zorunda kalmıştır.

Aynı tespiti Solovyev'in çalışmalarında da görmekteyiz. Solovyev, Moskova'nın Doğu siyasetinde nasıl bir istikamet izlediğini, bu siyaseti uygularken Kazan, Astrahan ve Kırım ile ilişkilerinin ne şekilde geliştiğini ortaya koyarken, Moskova'nın aynı zamanda Nogaylar hakkında neler düşündüğünü de satır aralarında bizlere aktarmaktadır. Ancak biz araştırmacıların dikkatini, meselenin bütününe değil, Nogay Tatarları ve Moskova arasındaki ilişkilerin gelişmesine, bununla beraber bir devlet birliğinin çıkarlarından, belirli sosyal-ekonomik ve siyasi ilişkilerinin sonucu olarak sadece Moskova'nın siyasetine değil, aynı zamanda Nogay Tatarlarına da çekmek istiyoruz. Meselenin bu bakış açısından ele alınarak çağımıza uygun bir şekilde incelenmesi araştırmacılar için gereklidir. Bunu söylememizin amacı: son zamanlarda Nogay Tatarları hakkında çıkan eserlerde; 16. asır boyunca Nogayların Moskova ve Kazan'a siyasi etkisi ve rolünü yeterince ele almayan eserlerin yanında, Astrahan, Kırım, Buhara ve Litvanya'ya siyasi etkisi ve rolünü araştırmayı dahi lüzum görmeyen inceleme eserlerinin de giderek artmasıdır. Bu eserlerin eksiklikleri Rus-Nogay ilişkilerini yeniden araştırmamızı gerektirmektedir. Genç Tatar bilim adamları Rus-Nogay ilişkileri hakkında önceden söylenilmeyen, söylenilse dahi eksiklikleri bulunan konuları yeniden araştırmakta, Rus ilmi edebiyatı tarafından kullanılmayan, 16. asır birinci yarısına ait olan belgelerden (Devlet Arşivinin I. bölümünden "Nogay İşleri"nin birinci ve üçüncü kitaplarından) kopyalar alarak bizlere en doğru bilgiyi aktarmaya çalışmaktadır.

Böylece, bu belgeleri kullanarak, Nogay Tatarlarının çevresindeki sosyo-ekonomik ve siyasi ilişkilerin gelişimini, daha da geniş bir şekilde Nogayların bütün komşu devletler ile olan dış ilişkilerini iyice anlayarak, Moskova ile olan ilişkilerini de derinlemesine inceleyebiliriz. Bununla beraber 16. asır sadece Nogay Tatarlarının tarihi için değil, Astrahan ve Kazan Tatarlarının tarihi bakımından da çok ilginçtir. Bu asır hem Nogayların, hem de Astrahan ve Kazanlıların siyasi bağımsızlıklarının çökme ve aynı zamanda kudretlerinin giderek gerileme zamanıdır. Ayrıca 16. asır İdil Bölgesi'nde sosyo-politik mücadelenin en üst seviyeye çıktığı, en yoğun yaşandığı dönemdir. Çünkü bu dönem, Orta ve Güney İdil'deki Türk devletlerinin sosyal birliklerinin ticarî sermayeye geçiş zamanıdır.

Çev: Hasan DEMİROĞLU*

* Araş. Gör., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; hasandemiroglu@gmail.com

16. ASIRDA RUS-NOGAY İLİŞKİLERİ MATERYALLERİNE KISA BİR BAKIŞ

Abstract

A SHORT VIEW OF THE MATERIALS ON THE RUSSIAN-NOGAY RELATIONS OF 16TH CENTURY

Despite the fact that the Turkic-Mongol sovereignty period, that is called the "Dark Age" by the Russian Historians, had lost its activity, it kept on existing up to the end of the 15th century with the help of the Golden Horde, that was established by Batu, and Kazan Khanate, that was also established by one of the Golden Horde khans named Ulud Muhammed. Although Moscow Princedom had gained its independence from the Turkic-Mongol sovereignty, the Turkic-Mongol authority continued existing for the very long time especially in government establishments of the Russian State, that was a sequential of Moscow Princedom.

Nogay Khan, who was Cuci's seventh son Boal's child, managed to take an important position in the government because of his success during the wars made with Hulagu in the Golden Horde's khan Berke's time. In spite of the fact that Nogay Khan could not become a khan after Berke Khan's death because of his not being from Berke's clan, he managed to gather the influential force. Nogay Khan's authority was of the great significance in the Russian Princes' replacement. Nogay Khan's authority became the reason for struggles for the throne in the Golden Horde. Moreover, struggles was continued by his successors. The area nearby the Ural river was called the Nogay Horde as Nogay occupied the aforementioned area during the Golden Horde's time. With the time the Turkic-Mongol people? Who lived in the very area, started to be called "Nogays" or "the Nogay Tatars".

Despite the fact that the Nogays had exerted their power in demolishing the Golden Horde's sovereignty, they took the much more important role in Kazan Khanate's seizure. The Nogay Mirzas' relationship with Ivan (IV.) is of the great significance from the point of view of the time. Because of this the Turkish scientists' research in the field of the Russian and Nogay relationships in the 16th century will reveal many unknown facts.

Keywords: Nogays, Russians, Nogays Tatars, Idil-Ural Region.

